

Сундук Анатолій

СЕКРЕТНІ ПИТАННЯ: МОНЕТНІ СИМВОЛИ КИЇВСЬКИХ НАСЛІДУВАНЬ ДЖАНІБЕКУ

Замки завжди відігравали важливу роль у розвитку держав, що підтверджує історія. Вони виступали місцем зосередження владних повноважень, адже тут розташовувався князівський стіл, а пишні зустрічі іноземних послів теж проходили в замку. Це було місце розташування помешкань радників князя, його дружини. Замки зосереджували грошові питання, зокрема, там розміщувалася державна скарбниця та в окремих випадках був організований процес карбування монети. Щодо карбування, то якщо воно здійснювалося й в інших місцях, окрім замку, то в руках правителя були важелі регулювання процесом.

Приступаючи до теми дослідження зауважу, що для аналізу історичних етапів (в т. ч. і ролі замків в тодішній структурі розвитку) вченими використовується широкий спектр джерел. Важливими є монети, як прямі «посланці» з тих часів, що за певних обставин можуть формувати відомості з досліджуваної епохи. Як зазначають автори, монета — це «невеликий кавалок металу» [4], що може розповісти цікаву інформацію.

Дійсно, монети виступають важливими артефактами для дослідження історичних періодів. Вони є тим матеріальним предметом, що формує уявлення про рівень розвитку виробництва періоду, особливості роботи майстрів, їх професіоналізм.

Для окремих періодів саме монета виступає важливим достовірним джерелом, адже фіксується мізерне число писемних матеріалів, що були сформовані протягом періоду. Це стосується, зокрема, литовської доби, що мала великий вплив для українських земель, але її часто зараховують до «темних» століть, тому що є дефіцит відомостей щодо її перебігу [15].

Враховуючи це, для «добування» нової інформації, що може допомогти в дослідженні особливостей литовської доби, перспективним шляхом (інструментом) виступає вивчення монетного карбування.

В історичному плані зауважу, що важливою особливістю для різних земель, що увійшли до складу литовської держави, було започаткування

власного карбування монети. Монета карбувалася в Київській землі, були монетні двори в Поділлі, Новгород-Сіверщині [24, с. 30]. Для Волині теж було притаманним карбування власної монети [1].

Для окремих земель першими почали карбувати імітації ординської монети, адже монети Улусу Джучі були досить популярними для прикордонних земель того часу [6, с. 117–120]. Зокрема, карбування імітацій було притаманне для Київської землі. Тут, для задоволення потреб в обіговій монеті, почали карбувати імітацію монет Джанібекка, що увійшли до наукового обігу під назвою «київські наслідування монетам Джанібекка» (київські наслідування Джанібекка — КНД, київські наслідування) [8, с. 10–11; 21, с. 60–79].

Досліджуючи зображення аверсу і реверсу цих монет можливо виділити основні й допоміжні символи. Зараз склалася ситуація, що в дослідженнях певною мірою ігноруються допоміжні символи, але вони можуть містити важливу інформацію щодо можливого емітента карбування, особливостей технологічного процесу. До слова зауважу, що в дослідженні карбування наслідувань важливою проблемою є наукова вербалізація елементів легенди, адже під час їх опису використовуються різні поняття.

Що являють собою допоміжні символи? Це досить широке поняття, що має ряд синонімів: «монетний знак», «секретні крапки», «диференти та інші пов'язані з цим поняття. Зараз можливо привести цілий ряд тлумачень цих понять різних авторів. Зокрема, в словнику за ред. Фенглера Х., Гироу Г., Унгера В. [16, с. 168, 318]. під поняттям монетного знаку розуміються розміщені в полі монети маленькі букви або знаки (зірочки, крапки і т.п.), які слугували символами монетних дворів, монетних майстрів, різчиків штемпелів, емісій (емісійний знак). Трохи інший зміст, зі смаком «секретності» в це поняття вводить польський дослідник Керсновські Р. [27, с. 143], зауважуючи, що частина цих (секретних) значків була пов'язаною зі зміною якості монет, являючи якби певний шифр монетного двору, відомий лише

втаємниченим. Гладкий Д. В. [2, с. 231] припускає, що маленькі крапки могли використовуватися для показу місця карбування, а Хромова І. К. [20, с. 22–43], що диференти як супровідні символи, що карбувалися на монетному полі поряд із зображенням основної фігури, можливо, відігравали роль своєрідних позначок для позначення того чи іншого замовника монет.

У дослідженні КНД допоміжні символи мають важливу роль. Ці питання піднімалися в роботах Козубовського Г. А. [8, с. 11] і Хромової І. К. [19, с. 71 част. 2]. Зокрема, перший автор, досліджуючи «зірочки» біля плетінки, акцентує увагу, що вони подібні до «зірочок», що характерні для відомих типів київських монет (Володимира Ольгердовича — авт.). Зустрічаються вони і в зображеннях реверсу. У дисертаційній роботі другого автора теж приділено увагу питанням допоміжних символів київських наслідувань. Зокрема, виділяються їх різновиди — зірка (варіант 1 і 2) і крапка.

Разом з тим, допоміжні символи можуть бути більш диференційованими щодо різновидів. Крім двох варіантів зірок і одного крапки, зустрічається і монетний символ, що його можливо артикулювати як кружок. Причому кружок може бути малим і великим. Перші зустрічаються для зображень аверсу і реверсу, другі більше тяжіють до аверсу та локалізовані під імітацією слова «Справедливий».

Можливо припустити, що це самостійні монетні символи. Якщо різьки штемпелів свідомо використовували кружки різного діаметру, то з цим може пов'язуватися й різна інформація, що, таким чином, позначалася за їх допомогою. Це якщо дотримуватися позиції, що з допоміжними символами пов'язуються відомості стосовно монетного карбування. Але, можливий і такий варіант, що кружок являє собою різновид крапки.

Іншим цікавим і можливим допоміжним символом виступає фігура, що її можливо ідентифікувати як «трикутник». Порівняно з попередніми диферентами «трикутники» зустрічаються вкрай рідко. Зараз відомо лише кілька подібних монет.

Виникає питання щодо того, чи є «трикутник» самостійним допоміжним символом. Має рацію в цьому питанні дослідниця удільного карбування Хромова І. К. що важливо виокремлювати диференти як допоміжні символи від основних зображень. Подібне стосується і зображення «трикутника», — його можливо позиціонувати як варіант імітованої легенди, а можливо і як диферент (з особистого листування). Для вирішення цієї проблеми важливо відповісти на питання: чи «трикутник» розташований окремо щодо основних фігур? А може він є їх продовженням? Аналіз

одного фотозображення монети [4] показує, що це досить складне питання й однозначної відповіді важко очікувати. Якщо попередні символи були самостійними зображеннями, то «трикутник» є розмитим за цим питанням. Допомогти в цьому можуть інші дослідження з цієї проблеми.

Актуальною є робота Нечитайла В. В. з інформацією, що зустрічаються подібні символи. Автор приводить перелік КНД як емісій Київського князівства номіналом в $\frac{1}{4}$ дирхема, що мали місце за період з 1363 до 1377 рр. [12, с. 5–7].

Під № 3 приводиться опис аверсу і для реверсу монети є два «трикутники» (букви, як пише автор). Для монет № 4, № 15 і № 18 теж є подібні букви-трикутники для аверсу і реверсу. Припускаю, що ці символи є схожими до фотозображення з аукціону «Віоліті» Але, за відсутності фотозображень з цієї роботи важко порівнювати ці «трикутники».

Цікаво, що приведені монети з цими символами тяжіють тільки до одного номіналу в $\frac{1}{4}$ дирхема — це найдрібніший номінал з найменшою вагою. За класифікацією [21, с. 60–79] це монети типу 2.1., 2.3. і 2.4. Монета з аукціону теж зараховується до типу 2.3. і має малу вагу (0,31 гр.). Таким чином, для досліджуваних монет з ймовірним «трикутником» як допоміжним символом є спільні риси — найдрібніший номінал в $\frac{1}{4}$ дирхема з найменшою вагою і різні варіанти, але в межах 2 типу. Можливо, подібні параметри — це певна норма, щоб виокремити цю групу монет серед інших? Але за якою особливістю? Якщо були незначні емісії (монети з цими символами рідко зустрічаються), тоді який був сенс використовувати подібні символи?

Тут постає питання можливої інформації, що її зашифровано в цих допоміжних символах. Якщо дотримуватися позиції, що допоміжні символи містять інформаційні повідомлення щодо особливостей карбування монети, то тут є широке поле варіантів тлумачення того, яку інформацію можливо було показати за допомогою цих символів. Узагальнюючи дослідження вищезазначених авторів та інших дослідників, що вивчали ці питання, а також власні тлумачення, виокремлю певні пунктири схеми особливостей.

1. Можливо, справа в замовнику карбування — символи ідентифікували його. Ці емісії були двосторонніми імітаціями карбування Джанібекана і без прямих вказівок щодо замовника карбування. Але ж вони карбувалися за замовленням. Можливо, за допомогою цих допоміжних символів була спроба вказати реального замовника карбування цих монет, якщо не було можливості показати це явно, у звичайний спосіб.

Для того часу подібними замовниками могли бути місцеві князі [21; 8], ханська адміністрація [21], міська громада [9], потужні землевласники (феоди). Щодо місцевих князів як емітентів, то ними могли виступати літописний князь Федір і Володимир Ольгердович. Ханська адміністрація, зважаючи, що був вагомий вплив Орди, теж, як пишуть дослідники, була спроможною замовити цей карб. Місцеві громади були впливовими в ті часи і теж могли бути емітентами монетного карбування. Потужні землевласники, зважаючи, що були впливовими гравцями, були спроможні виступати і в ролі замовників карбування. З числа подібних феодин можливо виділити Юрія Івантича Половця зі Сквири [25], який був наближеним до Ольгердовича. Крім того, дослідники припускають, що може бути і декілька емітентів цих монет (Шостопап А. [23]).

Говорячи про замовника карбування, важливо вказати, що карбування відбувалося за принципом вільного карбу — клієнт приносив до монетного двору своє срібло і отримував вже відкарбовані монети зі срібла. Така практика була, зокрема, в Орді [17, с. 35] і правдоподібно, що цього принципу дотримувалися і в прикордонних землях. Використання подібного підходу теж впливає щодо можливих замовників карбування.

2. Ці монетні знаки пов'язувалися з монетними майстернями, які працювали в різних місцях (враховуючи досить широке географічне поширення імітацій), і були їх маркою для показу місця карбування. Якщо, крім центральної в столиці, був ряд місць-майстерень карбування і вони розташовувалися в різних повітах і волостях Київської землі, то можливо була потреба позначити місця їх розташування за допомогою крапок, зірок — допоміжних символів.

Але ж ці монети поширені в землях Поділля, Волині. Можливо, за участі допоміжних символів вирішувалося питання маркування емісійних центрів вже більшого просторового масштабу — для окремих земель.

До цієї версії підштовхнули рядки книжки «Монеты. Клады. Коллекции» [13, с. 130], в якій автор — Потін В.М., досліджуючи монетні знаки, приводить інформацію для французьких монет з XIV ст. до 1540 р., що місце карбування вказувалося «шляхом проставлення крапки (інколи кружка) під певною за рахунком літерою кругової легенди (т.зв. секретні крапки)» (праця Марко J.). І хоча це європейська практика й інші умови та традиції організації монетної справи, але і в емісіях київських наслідувань використання подібних методів, щоб вказати місце карбування, було спроможним.

3. Спроба зафіксувати організаційні

особливості карбування. У цьому сенсі допоміжний символ тлумачиться як монетний знак працівників монетарні — монетних майстрів, різчиків штемпелів. Майстри, мають свій стиль роботи, з метою його означення, використовували допоміжні символи, які розташовували у вільному просторі монетного поля.

Цікавим є твердження, що за допомогою монетних символів (скорочених імен) можливо було здійснювати контроль роботи монетних майстрів [18].

4. Можливо, окремі емісії монет здійснювалися для задоволення потреб митних операцій, під час проведення ярмарків і була прив'язка до цих подій, а ці знаки ідентифікують подібні явища.

За часів посилення впливу литовської держави Київська земля була досить розвиненою в економічному плані та в її межах здійснювалися митні операції. Для цього було засновано і потім успішно функціонували митниці, митні застави, пости різного масштабу. Зокрема, в Києві була одна з головних митниць Литовсько-Руської держави [7]. Як пише М. Грушевський «київське мито з вишгородським і житомирським видержавлено в 1486 р. за 950 коп широких грошей річно» [3, с. 12]. Митні застави, пости були і в інших поселеннях Київщини, хоча і меншого масштабу. Як приклад, біля Погребів, по ту сторону Десни проходив торговий шлях і на правому березі розташовувався митний пост. Фіксуються знахідки монет того часу [10, с. 119].

Для потреб цих операцій (сплата мита) можливо і карбувалися (докарбовувалися) КНД. Потреба в обіговій монеті була і за умови проведення базарів, ярмарок. У краї вони були поширені — у великих містах і містечках, малих поселеннях.

5. За допомогою допоміжних символів повідомлялося щодо технічних особливостей карбування — черговість емісій, проба монетного металу, вагові особливості, особливості локалізації монети в межах сучасних виділених типів, варіантів.

Враховуючи поширеність цих монет, Гулецький Д. В. припускає, що був ряд випусків. Автор в дослідженні з історії монетного обігу ВКЛ [5, с. 29—34] виокремлює 4 емісії КНД. Зауважу, що подібні емісії зумовлювалися певними політичними (економічними) потребами і виступали їх відображенням. Але вони локалізувалися в межах існуючої системи і могли коливатися тільки в певних коридорах. Це сприяло цілісності монетної системи.

Щодо проби металу, то, як показують розробки, київські наслідування карбувалися ручним способом зі срібла високої проби (9580) за дровою технологією [21, с. 62, с. 110—112]. Актуальним виступає дослідження складу монетного металу за допомогою інструментальних

методів. Важливими є мікродомішки, які можуть маркувати джерела монетного срібла. Можливо існує певний зв'язок між складом металу і тим чи іншим допоміжним символом? У цьому випадку диферент виступає як сигнал для працівників монетарні, що містить технічну інформацію.

Підтвердженням подібного припущення є дослідження з історії празьких грошей (вивчалося і питання секретних крапок) [26] і праця Крижанівського А., в якій автор довів, що секретні крапки для монет Галицької Русі можуть пов'язуватися з пробою срібла [11, с. 18].

Вага монети виступає важливим параметром для карбування другої половини XIV ст. Є припущення, що допоміжні символи могли пов'язуватися з вагою монет. Про це, зокрема, пише Тігунцев Ю. Г., досліджуючи особливості грошового обігу уділів Чернігівщини. Автор припускає, що система крапок для імітації ординської монети пов'язувалася з ваговою нормою монет, що виражається у звичних вимірах (зокрема, за допомогою почок) [14, с. 101].

Для КНД питання ваги є надзвичайно актуальними. Дослідник цих монет пропонує їх розподілити за вагою на 7 умовних груп [21]. Автор, аналізуючи вагові показники КНД припускає, що в їх основу було покладено місцеву оригінальну грошову систему, що почала формуватися і послугувала в майбутньому основою для карбування монет, емітентом яких був Володимир Ольгердович. Враховуючи суттєві коливання ваги, можливо допоміжні символи і допомагали краще орієнтуватися у вагових нормах?

За участі допоміжних символів була спроба сповістити про розташування монети в межах сучасних виділених типів, варіантів. Враховуючи за основу розроблену класифікацію [21], можливо звернути увагу, що виділено 3 типи і 8 варіантів. Припускаю, що є певний зв'язок між розміщенням додаткових символів і розташуванням монети в межах типів і варіантів. Ці символи сприятимуть швидкому «потраплянню» монети в ці ніші.

Говорячи про додаткові символи зауважу, що важливими є комбінації символів. Як для аверсу, так і для реверсу характерними є різні варіації розміщення символів, їх локалізація. У даному випадку актуальним є проведення досліджень щодо виявлення закономірностей цих розташувань і комбінацій додаткових символів.

Таким чином, було розглянуто можливі варіації інформаційного навантаження, що можуть нести додаткові символи і ці варіації є рівноцінні за вагою та пріоритетністю. Для того, щоб

довести реальність однієї з них, важливо провести досить кропіткі дослідження. Це є певні припущення, і щоб вони були оформлені як гіпотеза, важливо, використовуючи комплекс методів, провести обґрунтування цих варіантів.

Зокрема, для дослідження можливості того, що ці монетні знаки пов'язувалися з монетними майстернями, які працювали в різних місцях і були їх маркою для показу місця карбування потрібно провести такі дослідження. По-перше, якщо треба прив'язка до простору, то обов'язковою умовою виступає формування топографії знахідок КНД. Топографія покаже місця розташування знахідок, їх особливості. При обліку знахідок важливо фіксувати максимально можливий їх склад з фотофіксацією монет, адже саме завдяки фотографіям встановлюються допоміжні символи, їх розташування.

По-друге, якщо є список знахідок і фотографій монет, можливо провести аналіз допоміжних символів для окремих знахідок. Зокрема, в скарбі з пункту А Київської області є 70 монет. З цих монет 15 — КНД. Які допоміжні символи зустрічаються? Які переважають?

У випадку, коли монети вибудовуються у штемпельні ланцюжки, то це говорить, що поблизу може бути центр їх карбування. Якщо ж ще й фіксується повторюваність схем допоміжних символів (і основних), особливості їх розташування, то це посилює можливість близького розташування монетного двору.

Добре, щоб, можливо, було порівняти кілька окремих знахідок, розташованих поруч. Це сприяло б кращому обґрунтуванню локалізації центрів карбування. Хорошим варіантом є проведення порівняння знахідок різних повітів і волостей в межах князівства.

Якщо є змога порівнювати подібні депозити з різних регіонів, то цікаво встановити регіональні особливості використання допоміжних символів, якщо подібні, звичайно, зустрічаються.

Але, досліджуючи зміст монетних символів, варто зауважити, що, можливою, ці символи були просто фантазійними сюжетами працівників монетарні. У процесі формування малюнку штемпелів працівник копіював більш вагомі, з його точки зору, зображення й елементи монет Джанібєка і при цьому їх певною мірою змінював. І після цього розміщував ці крапки, зірочки як прикраси у вільному просторі монетного поля. Таким чином, допоміжні символи можуть бути просто продуктом фантазії монетного майстра і виступати в якості оздоблення монетного поля.

Джерела та література

1. Борейша Ю. Волынские монеты Федора Любартовича в свете кладовых данных и реконструкции символики Галицко-Волынского государства. Минск: УП «Энциклопедикс», 2015. 270 с.
2. Гладкий Д. В. Словарь нумизмата. М. : ЗАО Центр-Полиграф, 2010. 377 с.
3. Грушевський М. Історія України — Руси: в 11т, 12 кн. Том 6 / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1993.
4. Гулецькі Д., Грамыка А., Криваручка А. Манеты Беларусі (да 1707 г.). Мінск : ІЗРОЙ-МАГДУСЛІТ, 2007. 216 с.
5. Гулецький Д. В. Монеты Великого Княжества Литовского (со второй половины 14 в. до 1536 г.). Минск: УП «Энциклопедикс», 2014. 260 с.
6. Єльніков М. Ординські часи для українських земель. К., 2008. 176 с.
7. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. К., 272 с. URL: <http://litopys.org.ua/ivakin/ivak03.htm>
8. Козубовський Г. А. Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV—XV ст.: автореферат, історичні наук. 07.00.06. Археологія. Київ, 1992. 23 с.
9. Климовський С. Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка? *Історико-географічні дослідження в Україні* / відп. ред. О. А. Удод. К. : НАН України, Ін-т історії України, 2007. Число 10.
10. Крепак І. Записки скарбощукача. Невідомі скарби Броварщини. 2020. 154 с.
11. Крижанівський А. Таємні значки монетного двору. *Львівські нумізматычні записки*. 2011—2012. № 8—9.
12. Нечитайло В.В. Монети українських князівств XIV — поч. XV ст. К., 2011. 64 с.
13. Потин В. М. Монеты, клады, коллекции. Петербург, 1992. 303 с.
14. Тигунцев Ю. Г. Денежное обращение в центральных уездах Черниговской земли с начала XIV — до начала XV вв. (по монетным сборам в Брянской области). РАСМІР : Міжнар. наук. конф. К., 2016. С. 96—122.
15. Україна: литовська доба 1320—1569. Київ: Балтія-Друк. 176 с.
16. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата: Пер. с нем. М.: Радио и связь, 1982. 328 с.
17. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Орды. Москва: Палеограф, 2003. 352 с.
18. Федоров-Давыдов Г. А. Монеты — свидетели прошлого. Москва: МГУ, 1985. 176 с.
19. Хромова І. К. Монетна справа Середнього і Нижнього Подніпров'я та Південного Побужжя (друга половина XIV — перша чверть XV ст.: дис. канд. істор. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 195 с.
20. Хромова І. К. Сосницький скарб: до питання аналізу та класифікації монет Володимира Ольгердовича. *Український історичний збірник*. Вип. 13. 2010.
21. Хромов К. К вопросу о начале монетной чеканки Киевского княжества в XIV в. («киевские» подражания монетам Джанибека). *Восточная нумизматика в Украине* : сборник публикаций, часть II. Монеты Джучидов XIII—XV веков и сопредельных государств / под общей редакцией К. К. Хромова. К. : «Купола», 2007.
22. Хромов К. К вопросу о начале монетной чеканки Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека). *Восточная нумизматика в Украине* : сборник публикаций, часть II. Монеты Джучидов XIII—XV веков и сопредельных государств / под общей редакцией К. К. Хромова. К. : «Купола», 2007. С. 62, 110—112.
23. Шостопа А. Про «київські» наслідування монетам Джанібек. *Нумізматыка і фалеристика*. 2011. № 3 (59).
24. Шуст Р. Нумізматыка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. К.: Знання, 2009. 376 с.
25. Rulikowski Edward. Opis powiaty wasyłkowskiego. URL: <https://polona.pl/item/opis-powiatu-wasyłkowskiego-pod-wzgle-dem-historycznym-obyczajowym-i-statystycznym,MTY3NTY1Mw/20/#info:metadata> (звернення 28.05.2022 р.).
26. Hana J. Prazske grose Vaclava IV. 2003. Plzen.
27. Kiersnowski R. Pradzeje grosza. Warszawa. 1975.